

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ОМОНІМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ І ЧЕСЬКІЙ МОВАХ

REASONS FOR APPEARANCE OF THE HOMONYMY IN UKRAINIAN AND CZECH LANGUAGES

Саїк А.В.,

orcid.org/0000-0001-5092-9481

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри філології та мовної комунікації

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

У статті розглянуто причини виникнення омонімів у споріднених мовах (чеській та українській). Зазначено, що причинами українсько-чеської омонімії є різний фонетичний розвиток, відмінності в морфологічній структурі, словотворення, смислові та стилістичні зміни.

З'ясовано, що здебільшого міжмовні омоніми ґрунтуються насамперед на подібності формального аспекту слів і відмінностях у їх змісті. Установлено, що різниця в змісті виникає у зв'язку з різним культурним розвитком.

Виділено типи міжмовної омонімії в чеській та українській мовах. Порівнюючи формальний і семантичний аспекти двох слов'янських мов, ми розділили всю лексику української та чеської мов на п'ять основних груп. Із мовного погляду виділено кілька способів змін, що виникли у зв'язку з різним культурним розвитком чеської та української мов. До них належить узагальнення, розширення значення над початковим вузьким змістом.

На основі аналізу вже відомих і нових історичних, археологічних, етнографічних, антропологічних і лінгвістичних фактів по-новому осмислюється місце й значення української мови серед інших слов'янських.

Класифікуючи омоніми, важливо зазначити, що чеська відрізняється від української як графічно, так і фонетично. У статті йдеться про графічну різницю між українською мовою, яка використовує кирилицю, і чеською мовою, що послуговується власним латинським письмом. Крім того, виділено причини, за яких ми не можемо говорити про абсолютну звукову ідентичність українсько-чеських міжмовних омонімів.

З'ясовано, що складнощі в чесько-українських запозиченнях виникають через міжмовні омоніми, які далі будемо називати «ПІДСТУПНІ ДРУЗІ ПЕРЕКЛАДАЧА», скорочено – ПДП. Установлено, що причини конкретних помилок значною мірою індивідуальні й залежать від особливостей двох мов. У зв'язку з цим, відповідно до їх походження, наведено три групи ПДП.

Узагальнено, що вивчення міжмовних омонімів чеської та української мов, їх зіставний аналіз, класифікація з погляду походження, сфери вживання, сполучуваності, аналіз причин лексико-семантичної інтерференції належать до актуальних питань культури чеського та українського мовлення в умовах близькоспорідненого білінгвізму.

Ключові слова: міжмовні омоніми, слова спільнослов'янського походження, лексика, лексичні одиниці, фонетичний склад, мовлення, меліорація.

The article deals with the causes of homonyms in related languages (Czech and Ukrainian). It is noted that the reasons for the Ukrainian-Czech homonymy are: different phonetic development, differences in morphological structure, word formation, semantic and stylistic changes.

It has been found that mostly interlingual homonyms are based primarily on the similarity of the formal aspect of the word and the differences in their meaning. The difference in content is found to be due to different cultural development.

The types of interlingual homonymy in Czech and Ukrainian are highlighted. Comparing the formal and semantic aspects of the two Slavic languages, we divide the whole lexis of Ukrainian and Czech into five main groups. From a linguistic point of view, there are several ways of changing the cultural development of the Czech and Ukrainian languages. These include a generalization - an extension of value over the original narrow content.

On the basis of the analysis of already known and new historical, archeological, ethnographic, anthropological and linguistic facts, the place and meaning of the Ukrainian language among other Slavic languages are comprehended.

Classifying homonyms, it is important to note that the Czech differs from the Ukrainian both graphically and phonetically. The article deals with the graphic difference between the Ukrainian language which used Cyrillic script and the Czech language which is used Latin script. In addition, it is highlighted the reasons for which we cannot speak of absolute sound identity in Ukrainian-Czech interlingual homonyms.

Difficulties in Czech-Ukrainian borrowing arise from interlingual homonyms, which we will hereafter refer to as "TREACHEROUS TRANSLATOR'S FRIEND", abbreviated as TTF. It is found that the causes of specific errors are largely individual and depend on the individual characteristics of the two languages. In this regard, three TTF groups are listed according to their origin.

Generally speaking, the study of the interlingual homonyms of the Czech and Ukrainian languages, their comparative analysis, classification from the point of view of origin, usage, compatibility, analysis of the causes of lexical-semantic interference are relevant issues of culture of Czech and Ukrainian language in closely related bilingual.

Key words: interlingual homonyms, words of common Slavic origin, lexis, lexical units, phonetic composition, speech, melioration.

Постановка проблеми. Для споріднених мов ми часто говоримо про слова з однаковим значенням і походженням (загальний лексичний фонд слов'янських мов), значення яких настільки змінилися з незалежним розвитком чеської та української мов, що вони іноді навіть виражають протилежне від початкового значення або навпаки. Причинами українсько-чеської омонімії є різний фонетичний розвиток, відмінності в морфологічній структурі, словотворення, смислові та стилістичні зміни.

Отже, тема дослідження є актуальною для вивчення й аналізу лексичного рівня слов'янських мов (чеської та української) як у науковому, так і в науково-практичному значеннях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лінгвісти почали займатися проблемою мовних омонімів наприкінці 19 століття, коли вона ще не була достатньо досліджена. Питаннями компаративного зіставлення лексики української та чеської мов займаються вчені-славісти не тільки на території України, а й поза її межами. Наприклад, чеський дослідник Йозеф Влчек у статті «Лінгвістичні та історико-культурні аспекти споріднених мов» вивчає омонімію між мовами спільнослов'янського походження, називаючи основні причини їх виникнення. Науковець виділяє такі причини українсько-чеської омонімії: різний фонетичний розвиток, відмінності в морфологічній структурі словотворення, смислові та стилістичні зміни [9, с. 42].

Інший чеський лінгвіст Лотко Едвард, аналізуючи переклади міжмовної омонімії (чеської, польської, української мов) у науковій праці «Підступні слова польською та чеською мовами» говорить: «... виникають омоніми не лише між спорідненими мовами, що виявляється переважно в словах повсякденного вжитку, а й також у міжнародних словах. Вони утворюються також серед неспоріднених мов як феномен міжмовної асиметрії» [6, с. 14].

У монографії «Українська мова серед інших слов'янських мов: етнологічні та граматичні параметри» український мовознавець Олександр Царук досліджував питання виділення української мови з праслов'янської, початкові шаблі її становлення як самобутньої лінгвістичної системи. На основі аналізу вже відомих і нових історичних, археологічних, етнографічних, антропологічних і лінгвістичних фактів по-новому осмислюється місце й значення української мови серед інших слов'янських [7, с. 246].

Постановка завдання. Мета статті – зробити контрастивний аналіз омонімів української

та чеської мов; з'ясувати причини омонімії між спорідненими мовами.

Виклад основного матеріалу. У славістичній літературі часто можна почути тезу про особливий, специфічний рівень близькості лексиконів східнослов'янських і західнослов'янських мов [1, с. 535; 2, с. 199]. Отже, для мов слов'янського походження найбільш цікавим полем для дослідження є лексика.

Науковець Йозеф Влчек визначає відмінності між чеською та українською лексикою так: «Порівнюючи формальний і семантичний аспекти споріднених мов, ми можемо розділити всю лексику української та чеської мови на п'ять основних груп:

1. Слова, що відрізняються своїм фонетичним складом і не мають власного значення, еквівалентного в іншій мові, наприклад: борщ, вареник, ковбаси; *knedlík, špekáčky*.

2. Слова, що відрізняються звуковим складом, але мають однакове значення, наприклад: канікули – *prázdniny*, деньги – *peníze*.

3. Слова, однакові чи подібні за своїм фонетичним складом, а також однакові або приблизно однакові за значенням, наприклад: школа – *škola*, отець – *otec*, танк – *tank*.

4. Слова однакові чи подібні за своїм фонетичним складом, а також однакові або приблизно однакові за значенням, але з різною стилістичною реалізацією в обох мовах, наприклад: здоровий – *zdravý*, машина – *mašina*, війна – *vojna*.

5. Слова, однакові або схожі за звуковою структурою, але з різним значенням: стілець (*židle*) – *stůl* (стіл), запах (*vůně*) – *zápach* (сморід); запам'ятовувати (*pamatovat*) – *zapomínat* (забувати)» [9, с. 42].

Чеський мовознавець Станіслав Штепанік у науковій праці «Міжмовна омонімія та паронімія з дидактичного погляду» виділив такі типи міжмовної омонімії в чеській та українській мовах:

- лексична українсько-чеська омонімія, наприклад: запах (*vůně*) – *zápach* (сморід), ганьба (*hanba*) – *pozor* (увага), місце (*místo*) – *město* (місто);

- українсько-чеська словотвірна омонімія: рано (*adv., brzy*) – *ráno* (*subst., ранок*) [8, с. 38–49].

Класифікуючи омоніми, важливо зазначити, що чеська відрізняється від української як графічно (наприклад, українська літера «г», так і «х» відповідає чеській «h», а чеська літера «ř» узагалі не зустрічається в українській графічній системі. Українські букви «є», «йю», «ю», «я» відповідають двом буквам у чеській мові, тобто „je“, „jo“,

„ju“, „ja“), так і фонетично (наприклад, українська голосна «о», коли не під наголосом, вимовою схожа на чеське «а», коли «о» в українському слові, навпаки, під наголосом, вимовляється аналогічно чеському «о») [6, с. 14].

Науковець Йозеф Влчек пише про графічну різницю між українською мовою, яка використовує кирилицю, і чеською мовою, що послуговується власним латинським письмом.

Чеський мовознавець визначає причини омонімії між спорідненими мовами так:

- Омоніми створені випадковим акустичним збігом колись різних слів, наприклад: luk – лук (cibule) (цибуля) без найменших смислових зв'язків.

- Омоніми походять від тієї самої основи, наприклад: красний – krásný. Українське слово красний утворилося із загальнослов'янського краса й означало красивий, який і дотепер зберігається у фольклорі. Кількість цих слів досить велика, ці слова представлені в усіх стилістичних шарах мови, можна їх зустріти в книжковому, професійному та розмовному стилях [9, с. 41].

Порівняємо приклади омонімів із зовсім протилежними значеннями у двох слов'янських мовах: стілець (židle) – stůl (стол); живіт (břicho) – život (життя); тіло (mrtvola) – trup (тулуб); черствий (tvrdý) – čerstvý (свіжий) тощо.

Крім того, можна виділити причини, за яких ми не можемо говорити про абсолютну звукову ідентичність в українсько-чеських міжмовних омонімах:

- Часто при фонетичній тотожності спостерігаємо різницю в наголошенні чи кількості приголосних, наприклад, черствий (zastaralý) – čerstvý (свіжий).

- Різниця у вимові зумовлена якістю приголосних, наприклад, живіт (břicho, žaludek) – život (життя), пліт (vor) – plot (паркан), а також скороченням ненаголошених голосних в українській мові, наприклад, заняття (vyučování) – rozog (увага), сад (zahradá), і подовженням голосних у чеській мові, наприклад, школяр (školák, žák) – školník (шкільний сторож). Навіть, якщо акустична природа чеських і українських слів однакова, наприклад, сукня (šaty) – sukňě (спідниця), це не зовсім одне й те саме слово через різну інтенсивність наголосу в обох мовах.

Багато відмінностей трапляється й у морфології, наприклад, у закінченнях прикметників. Порівняймо, в українській мові літера «й» зустрічається в прикметниках чоловічого роду, «а» – в прикметниках жіночого роду та «е» – в прикметниках середнього роду, а в чеській мові

в прикметниках чоловічого, жіночого та середнього роду ці голосні є довгими (наприклад: сумний, сумна, сумне – smutný, smutná, smutné).

З мовного погляду ми можемо виділити кілька способів змін, що виникли у зв'язку з різним культурним розвитком чеської й української мов. До них належить узагальнення – розширення значення над початковим вузьким змістом. Слово PALEC, яке чеською мовою позначає «найсильніший палець» і так наближається до початкового значення, ніж українське ПАЛЕЦЬ, яке позначає палець загалом і тому зазнало узагальнення в українській мові.

Іншим явищем є протилежне під назвою спеціалізація – звуження початкового широкого значення до більш конкретного. Така спеціалізація мала місце в значенні чеського слова MÁSLŮ. Це означає певний продукт, виготовлений із молока. Українське слово МАСЛО має значення як «масло», так і «мастило, жир». Отже, українське слово ближче до початкового значення цієї форми.

Джерелом лексичного втручання також є погіршення (погіршення значення, тобто його перехід до негативного). Погіршення відбулося на українському слові ЧЕРСТВИЙ, що абсолютно протилежне чеському ČERSTVÝ. Якщо говорити про черствий хліб українською мовою, це старий і твердий хліб.

Протилежною категорією до погіршення є меліорація (поліпшення сенсу, його зміщення до позитивного тону). Меліорація існує, наприклад, в українському слові ПАХНУТИ, яке має позитивне значення в українській мові, на відміну від чеського PÁCHNOUT.

Втручання часто призводить до запозичень, що здебільшого є «простою» зміною форми й не впливає на зміст. Це створює заміну старої форми, яка може співіснувати з нею (і, можливо, містити значення) або повністю замінити стару форму з часом. Запозиченням, що витіснило стару форму зі стандартизованої мови, є в українській мові слово «собака» (початкова форма «pes» збереглася як діалект). Навпаки, чеське слово «kopaňá» та запозичення з таким самим значенням «футбол» є прикладом співіснування двох форм, обидві вважаються стандартними словами. У разі отримання декількох лексичних одиниць водночас може існувати й декілька різних способів їх передачі:

- частина запозичених одиниць пристосована до граматики чи синтаксису запозиченої мови. Слово «kostel» від лат. «Castellum» зазнало настільки значної зміни в чеській мові з моменту його появи, що його важко визнати запозиченням;

- передача в мові друготвору за допомогою еквівалентів з мови оригіналу називається «калькування» (створення нового терміна буквальним перекладом). Існує кілька варіантів кальок: чиста калька (чужа модель точно відтворена). Калькою в чеській мові є словом «trakodrap», а в українській мові, очевидно, створюється так само «хмародряп» (українська літературне – «хмарочос»). Обидва слова походять від англ. «skyscraper»; семантична калька передає лише зміст. У чеській мові вживається слово «робітач» – комп'ютер, але в українській мові вживається запозичене «комп'ютер»; ці кальки виникають у зв'язку з необхідністю доповнити лексику мови друготвору запозиченими поняттями. У чеській мові слово «mše» походить від лат. «missa». Потреба в калькуванні виникла лише після прийняття християнства;

- гібридні фігури, створені з використанням як перенесення, так і перекладу (частина вислову перекладається, частина переноситься). Наприклад, у чеській мові слово «bavlna», в українській мові «бавовна» походить від німецького «baumwolle», перша частина («baum») була перекладена й адаптована до чеської лише тоді, коли було перекладено слово «wolle».

Сьогодні актуальним є питання чесько-українських запозичень власних назв. Назви міст та імена людей зазвичай не потребують перекладу. У деяких випадках, хоча вони можуть бути «переосмислені» відповідно до різниці фонетичних систем цих мов, питання полягає в тому, з якої причини це станеться.

Виходячи з історичного розвитку, більшість назв українських міст запозичені чеською мовою з російської, про що свідчать чеські назви таких міст, як KYJEV чи CHARKOV. Проте після розпаду СРСР у цій галузі лексики відчувається вплив української мови й уже можна зустріти (принаймні в розмовній мові) такі форми: KYJIV і CHARKIV. Складнощі в чесько-українських запозиченнях виникають через міжмовні омоніми, які, як стверджує О. Паламарчук, в українському перекладі називаються «ПІДСТУПНІ ДРУЗІ ПЕРЕКЛАДАЧА», скорочено – ПДП [3, с. 25–29]. Причини конкретних помилок значною мірою індивідуальні й залежать від індивідуальних особливостей двох мов. Отже, аналізуючи їх причини, можна поділити ПДП на три групи відповідно до їх походження:

- унаслідок фонетичної наближеності слів різного походження або втрати загального значення в одній із мов [4, с. 21];

- виникнення паралельних новоутворень;
- виникнення на основі звукової схожості, що базується на вживанні одних і тих самих морфем. Наприклад, чеське слово PODVĚST («обдурити, ошукати») та українське ПІДВЕСТИ («přivést, zavést, svést»).

Згідно з іншими аспектами, які орієнтовані насамперед на формальний аспект ПДП, можна виділити дві основні групи цих слів, а саме «формальну» та «графічну» ПДП.

Формальні слова є ризикованими, оскільки деякі їх форми в парадигмі збігаються й можуть спричинити проблеми. Такі слова можна розділити на дві підгрупи:

- повністю однакові ПДП, належать до одних і тих самих класів слів і погоджуються в більшості форм. До таких слів належить чеське слово GRUNT («фундамент; селянське господарство»), на відміну від українського слова ГРУНТ («pŭda»);

- частково однаковий ПДП, формальне узгодження з'являється лише в деяких формах, часто належать до різних класів слів. Наприклад, чеське слово HROŠÍ («бегемот»), укр. ГРОШІ («peníze»).

Наступна група ПДП – це така, яку можна назвати графічною. Помилки, які вони викликають, в основному пов'язані зі збігом у написанні. Навіть між цими словами можна виділити дві групи:

- тотожні. Графічна форма однакова, різниця лише в розташуванні наголосу, який, проте, не відображається в українській мові. До цієї групи належить чеське слово HOLKA («дівчина»), на відміну від українського слова ГОЛКА («jehla»);

- близькі за графічним зображенням, причому схожі за вимовою. Серед таких слів – чеське SUKNĚ («спідниця») та українське СУКНЯ («šaty»).

Більшість ПДП – це багатозначні слова. Це означає, що вони мають більше значень і в деяких із них вони можуть збігатися, в інших вони можуть суттєво відрізнятися.

Висновки. Отже, вивчення міжмовних омонімів чеської та української мов, їх зіставний аналіз, класифікація з погляду походження, сфери вживання, сполучуваності, аналіз причин лексико-семантичної інтерференції належать до актуальних питань культури чеського та українського мовлення в умовах близькоспорідненого білінгвізму. Вивчення цього питання дасть можливість уникнути помилок під час перекладу лексики спільнослов'янського походження, не вдатися до автоматичного перекладу слів, що мають спільне звучання, але зовсім різне лексичне значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1966. С. 535.
2. Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / под ред. А.С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1986. С. 199.
3. Паламарчук О. Чесько-українські «Підступні друзі перекладача» як проблема лінгводидактики. Словенія, 1995. С. 25–29. URL: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/117036/2_OperaSlavica_5-1995-4_4.pdf?sequence=1.
4. Про деякі явища чесько-української інтерференції. Наукова спадщина проф. С.В. Семчинського і сучасна філологія : збірник наукових праць. Київ : Видавництво КНУ, 2001. Ч. 2. С. 21.
5. Словник чеської мови : веб-сайт. URL: <https://www.czechency.org/slovník/HOMONYMIE>.
6. Lotko E. Zákeřná slova v polštině a češtině (na materiálu češtiny, slovenštiny a polštiny). Olomouc, 1992. S. 14.
7. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри : монографія. Дніпропетровськ, 1998. С. 246.
8. ŠTĚPÁNÍK, Stanislav. (Mezijazyková) homonymie a paronymie z didaktického hlediska. Didaktické studie. ŠTĚPÁNÍK, Stanislav. (Міжмовна) омонімія та паронімія з дидактичного погляду. Дидактичні дослідження. Прага, 2011. Вип. 3. № 1. С. 38–49.
9. VLČEK, Josef. Jazykové a historicko-kulturní aspekty souvisejících jazyků. Slovo a slovesnost. Praha, 2012. S. 41–42.

УДК 811.162.1

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2020.14-1.6>

**СПОСОБИ КАТЕГОРИЗАЦІЇ ЕТНОНІМА *ПОЛЯК* В «ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ»
СТУДЕНТІВ СІЛЕЗЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

**THE WAYS OF CATEGORYZATION *THE POLE* ETHNONYM
IN THE “INTERPRETATION” OF STUDENTS IN THE UNIVERSITY
OF SILESIA IN KATOWICE**

Филипець О.З.,

orcid.org/0000-0002-4161-408X

аспірант кафедри польської філології

Львівського національного університету імені Івана Франка

У пропонованій статті висвітлено способи категоризації етноніма *поляк* у мовній свідомості студентів Сілезького університету. Дослідження проведено шляхом анонімного анкетування серед польських студентів. Матеріал пропонованого дослідження обмежується до відповідей на одне запитання анкети: *Kto to jest Polak?* Інтерпретуючи назву *поляк*, польські студенти творили «наївні» когнітивні дефініції цього слова із притаманними способами категоризації та оцінною характеристикою. Анкетні «інтерпретації» етноніма *поляк* у цьому дослідженні називаємо «наївними» когнітивними дефініціями, адже вони відображають поточне студентське сприйняття навколишнього світу, способи його концептуалізації та впорядкування знань про аналізований об'єкт. Проаналізовано, що зафіксовані у словниках польської мови дефініції етноніма *поляк* відображають лише деякі способи категоризації цієї назви: етнічний, географічний, політичний та національний. Натомість на матеріалі анкетування виявлено, що студентські «наївні» когнітивні дефініції етноніма *поляк*, на відміну від словникових, репрезентують такі категоризації: географічну, політичну, самоідентифікації, мовну, етнічну, етичну, національну та категорію оцінки. З'ясовано, що у разі дефініювання етноніма *поляк* для студентів Сілезького університету важливими є критерій місця народження і проживання, критерій польського походження, критерій наявності польського громадянства, критерій наявності польської національності, критерій знання польської мови і володіння нею, критерій самоідентифікації і почуття приналежності до польського народу, критерій декларації активної позиції у житті Польщі. Студентські «інтерпретації» аналізованої назви *поляк* також демонструють суб'єктивну оцінку. Простежено, що в аналізованих студентських «наївних» когнітивних дефініціях етноніма *поляк* географічна, політична, самоідентифікації та етнічна категоризації домінують над мовною, етичною та оцінною характеристикою. Найменше з-поміж інших у студентських «наївних» когнітивних дефініціях відображена національна категоризація.

Ключові слова: категоризація, поляк, польські студенти, анкета, когнітивна дефініція.